

**יהודים ונוצרים בדרום הר חברון
לאור החפירות בחורבת יתיר, תשנ"ה – תשנ"ט.**

נכתב ע"י : דורון שר אבי

מבוא

בשנת תשמ"ב, פירסם מרדכי עקיבא פרידמן קטע מן הגניזה הקהירית, המכונה "מעשה גדול". קטע זה זוהה כחלק מקובץ תשובות ופסקים מן התקופה הבתר תלמודית, והמכונים "מעשים

לבני ארץ ישראל". פרידמן טען כי קטע זה הוא מן הקדומים בין קטעי ה"מעשים" (פרידמן, תשמ"ב).

הפיסקה השניה בקטע זה, דנה ביהודים אנוסים, אשר שלחו גיטין לנשותיהם, וזו לשונה (הטקסט הובא במלואו אצל פרידמן, שם, 205-204):

8 [מ]עשה גדול בני אדם שהיו ישראל

9 [ויצ]או ידי עולמן אונ[ר] סין ביד הגוים

10 [והיו] לבני אדם מיהו נשים באפרכייה

11 [א]חרת בין ישראל ולא יכלו לצאת

12 [ל]עולם..."

פרידמן עמד על כך שהביטוי "יצאו ידי עולמן", משמעו "השתמדו".

באשר לנסיבותיו ההיסטוריים של המקרה, הוא ציין כי "יש במסופר במעשה זה עניין היסטורי רב, וחבל שאין בידינו לקבוע את זמנו ואת מקומו המדויקים" (שם, 200).

בתחילת שנות השמונים, עסק פרופ' י' שוורץ באופיה של האוכלוסיה הנוצרית בדרום יהודה, וביחסיה עם הישוב היהודי שם. במסגרת הדיון אודות גידולה של אוכלוסיה זו, הזכיר שוורץ את התעודה הנדונה, ובכך רמז למעשה כי ניתן למצוא קשר בין תוכן התעודה, המזכירה "יציאה לשמד", כלומר התנצרות, לבין התהליך הדמוגרפי בו הפכה אוכלוסייתה הנוצרית של ארץ ישראל לרוב. הוא קבע כי נסיבות מדיניות "קירבו את האוכלוסיה אל הנצרות ושכנעו רבים מן הפגאניים, ואפילו יהודים, לסלק את המרחק שהפרידם ממנה". בהערה, הוסיף שוורץ כי "קשה לנקוט מספר ולשער את מימדי תופעה זו בישוב היהודי" (שוורץ, תשמ"ו, 30, והערה 61). מאז מחקרו של שוורץ, לפני כמעט עשרים שנה, הצטברו נתונים ארכיאולוגיים רבים בדרום יהודה. דומה כי כעת ניתן לבחון מחדש את השערתו, ולבדוק אם אכן "סולק המרחק" שהפריד בין יהודים לנוצרים בדרום יהודה.

מטרת עבודה זו, הינה לנתח את הדינמיקה הגיאוגרפית- ישובית שהפכה על פיהם את היחסים הדמוגרפיים בין יהודים לנוצרים בדרום הר חברון. זאת, לאור מחקרים, חפירות, וסקרים ארכיאולוגיים, שהעשירו את ידיעותינו אודות הישוב בדרום הר חברון. במוקד עבודה זו, יעמדו ממצאי החפירה הארכיאולוגית שהתקיימה בחורבת יתיר בין השנים תשנ"ה- תשנ"ט, וכן תוצאות סקרים וחפירות נוספות בין איזור זיף בצפון, לחורבת אבו חוף ויתיר בדרום.

רקע

אווסביוס בחיבורו "אונומסטיקון" תיאר כשמונה מאות שמות מקומות. בארבעה עשר ערכים מתוכם, ציין אווסביוס את הרכבו האתני של הישוב המתואר. ביניהם, אחד עשר הם יהודים: עקרון, עניה, דבורה (דבירה), עין גדי, אשתמוע, חרמה, תלה, יוטה, נוה, נערן, וכרמל.

שנים בלבד הם נוצרים : ענאה (ענים), ויתיר, וישוב אחד שומרני, תרציליה (בבשן).
 ז' ספראי עמד על כך שקבוצת ישובים זו הינה קבוצה ספרותית יחודית. זאת על סמך מכלול מיוחד של נתונים סטטיסטיים ברשימה זו. שנים עשר ישובים ברשימה, הינם ערכים מן החטיבה של ספר יהושע, תשעה מהם מוגדרים באונומסטיקון "כפרים גדולים", והחשוב ביותר הוא שהרשימה ברובה, מונה ישובים בדרום יהודה (ספראי, תשנ"ד, 28). על רקע זה תהה ספראי: "וכי לא נזכרו ב'אונומסטיקון' כפרים מאיזור לוד או מהגליל שהיה בהם ישוב יהודי? וכי לא היו כפרים שומרניים נוספים בשומרון? וכי לא התגוררו יהודים בכפרים רגילים שאינם 'גדולים'?" (שם).

אחד הפתרונות שהציע ספראי קשור ברשימה גיאוגרפית המצויה במסורת התלמודית, ואשר הינה רשימת זיהויים של אתרים הנזכרים בנחלות השבטים. במאמרו הביא ספראי קטע מן הרשימה הדרון ביישובים בצפונה של ארץ ישראל. לא מן הנמנע שרשימה דומה עסקה גם בדרומה של נחלת יהודה, והיא אשר היוותה מקור לעריכת הערכים הנדונים כאן, באונומסטיקון. בנוסף, ציין ספראי כי אין סיבה להטיל ספק במידע הגנוז בחיבור האונומסטיקון, אודות הישובים והרכבם האתני (שם, 29).

לאור כל זאת, נראה כי ניתן להתייחס אל רשימת ישובי הדרום, כרשימה המייצגת נאמנה את היחסים הדמוגרפיים בין יהודים לנוצרים בדרום הר חברון, כפי שאווסביוס הכירם בתחילת המאה הרביעית לסה"נ, או כפי שהכיר אותם בעל המקור ששימש את אווסביוס בעריכתו. התמונה הישובית העולה מכך היא כי בדרום הר חברון היה רוב יהודי בתחילתה של המאה הרביעית לסה"נ. לעומת שבעה ישובים יהודיים שנזכרו בדרום: אשתמוע, רימון, תלה, ענים התחתונה, עין גדי, יוטה, וכרמל, נזכרו רק שני כפרים נוצריים: יתיר וענים העליונה. בצדק טען שורץ כי אווסביוס לא היה מונע מעצמו מלהזכיר ישובים נוצרים אחרים, אם הזכיר ישובים יהודיים רבים באיזור זה (שורץ, תשמ"ו, 107). מכאן, שלא היו עוד ישובים נוצריים בדרומא, בתחילתה של המאה הדי' לסה"נ.

כבר קליין ציין, לאור רשימתו של אווסביוס, כי "היה תחום זה רובו ככולו סביבה יהודית במאה הרביעית ורק מקומות מועטים היו שם בידי נוצרים" (קליין, תרצ"ט, 191).
 כמובן שרשימה זו לא מייצגת את היקפו האמיתי של הישוב בדרום יהודה בתקופה הנדונה, וכי רשימת הישובים באיזור זה היתה ארוכה בהרבה. כבר ממצאי הסקר הראשוני של ש' גוטמן, בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים של המאה הכי', הראו תמונה חדשה בתכלית ביחס לתיאוריו של אווסביוס (גוטמן, תשל"ג, 320). ממצאי הסקר של מי' כוכבי למשל, העלו כי בתקופה הרומית לפחות 52 ישובים בהר היו מיושבים במשך כל התקופה, ו 127 במשך כל התקופה הביזנטית (כוכבי, תשל"ב, 23-24). הסיבה לתמונה הישובית המצומצמת העולה מן האונומסטיקון, תלויה בשיטת עריכתו של אווסביוס. זו היתה "מן הכתובים אל השטח", ולכן, ישובים מקראיים שלא זוהו במסגרת החיבור עם ישוב בן הזמן, לא שולבו באונומסטיקון. הנסיון להיעזר בממצא הארכיאולוגי על מנת לאשש את דבריו של אווסביוס, הינו בעייתי מכיון שעיקרו של הממצא בדרום הר חברון הינו מאוחר למאה הרביעית, בעוד חיבור האונומסטיקון נערך לכל המאוחר בתחילתה של המאה הרביעית.¹

¹ התקופה שבין סופו של מרד בר כוכבא, ועד "הופעתם" של הישובים היהודיים בדרום הר חברון במחצית השנייה של המאה הרביעית, אינה מוכרת לא מן המקורות הספרותיים ולא מן הממצא הארכיאולוגי. ההנחה היא שהישוב

מאידך, הממצא הארכיאולוגי מסופה של התקופה הביזנטית בדרום הר חברון, הינו עשיר במיוחד.

המפה האתנית של הישובים בדרום הר חברון, מצביעה על נוכחות נוצרית גדולה בהרבה מזו המשתקפת באונומסטיקון. מפה זו מסתמכת על שרידי אפסיסים, עיטורי צלבים חקוקים, שרידים של מבנים בזיליקליים, ועוד, הנזכרים בסקריהם של מ' כוכבי וא' עופר, והמלמדים על היקפה של האוכלוסיה הנוצרית, ומאידך על הממצאים העשירים המצביעים על נוכחותה של האוכלוסיה היהודית (כוכבי, שם; עופר, תשנ"ג).

על רקע זה ברור, כי בין תחילתה של התקופה הביזנטית לסופה, חל היפוך מוחלט ביחסיות הדמוגרפית בין יהודים לנוצרים בדרום הר חברון.

האם היפוך דמוגרפי זה הינו חלק ממגמה דמוגרפית רחבת היקף הנעוצה בהפיכתה של הנצרות מדת נרדפת לדת מדינה רשמית, בבנייתן של כנסיות רבות בארץ ישראל כולה ובהתפשטותה של תנועת הנזירות, או שמא יש לבחון, לפחות במקרה של דרום הר חברון, אם תהליך זה לווה גם בתהליך של התנצרות, כפי שנרמז אולי, באותה תעודה מן הגניזה הקהירית?

לאור ממצאי הסקר של שמריה גוטמן, מתחדד הצורך בבחינתה של האפשרות השניה. חשוב להדגיש כי מספר הישובים הנזכר במסגרת הסקרים של כוכבי ועופר, מייצגים את המצב הישובי בהר חברון כולו, כלומר מאיזור בית לחם בצפון, ועד חבל יתיר בדרום.

לעומת זאת, מייצגים ממצאיו של ש' גוטמן את דרום הר חברון בלבד, כלומר את האיזור שבין חברון לחבל יתיר. והנה, מתברר כי מספר האתרים שנושבו בתקופה הרומית היה 68, ובתקופה הביזנטית 65 בלבד (גוטמן, תשל"ג, 322-323). משמעות הדבר היא כי לא חל גידול דמוגרפי בדרום הר חברון. עובדה זו, לכאורה מובנת מאליה, ומשתלבת עם היכרותינו את הבעיות האקלימיות והבטחוניות של ספר המדבר. איזור זה, בשל מגבלותיו אלה, מעולם לא היווה מוקד משיכה ישובי.

על רקע זה, שתי נקודות חשובות לעניינינו. האחת היא הידיעה כי רק בתקופה הביזנטית חלה התפשטות של קהילות נוצריות וכנסיות ברחבי ארץ ישראל, והשניה היא העדויות על שרידי ישובים נוצריים בדרום הר חברון, כפי שתואר לעיל על פי הסקרים. שילוב נקודות אלו, עם הנתון החשוב על ההמשכיות בהיקף הישובי מן התקופה הרומית לתקופה הביזנטית, מאפשר לשחזר אחד משלושה תהליכים:

- א. הווצרותו של ישוב מעורב, יהודי-נוצרי.
 - ב. תהליך התנצרות של קהילות יהודיות מסוימות.
 - ג. תהליך נטישה של קהילות יהודיות, והתבססות קהילות נוצריות במקומן.
- להלן נבחן אפשרויות אלה על רקע תוצאות מחקרים וחפירות בדרום הר חברון.

הממצא הארכיאולוגי מזרוע הר חברון

א. זיף

זיף נזכרה לראשונה בתיאור ערי נחלת יהודה, בס' יהושע (ט"ו, נה): "מעון כרמל וזיף ויוטה". בספר שמואל, נזכרו אנשי זיף, כאשר רצו להסגיר את דוד בבורחו מפני שאול (שמו"א, כ"ג). "אבי זיף" נזכר ברשימות הגניאולוגיות של שבט יהודה (דהיי"א ב', מב). הישוב זיף נזכר כאחת הערים שביצר רחבעם מלך יהודה, לקראת פלישתו של שישק, במאה ה' לפסה"נ (דהיי"ב, י"א, ח). בתקופת בית שני ועד תחילתה של התקופה הביזנטית, היה בזיף ישוב יהודי. יש לכך מספר עדויות ארכיאולוגיות:

1. בין עשרות התעודות שנמכרו לשלטונות הירדניים על ידי הבדואים בשנות החמישים, היו שתיים, שמקורן כנראה במערת סלע, והן הובאו אליה בסופו של מרד בר כוכבא. תעודה אחת, הינה שטר מכר כתוב ארמית. היא נכתבה בכפר יקים, וממנה עולה שאדם בשם יעקב בן שמעון מכר "חקל פרדסא" ("שדה גן"), לאדם בשם יהודה, תמורת 28 דינרים. בתעודה צוין ששני הצדדים היו תושבי יקים, ומוצאו של אחד העדים, היה בזיף (ירדני, תש"ס, 23-28). תעודה שניה, הינה שטר נישואין כתוב יוונית. הוא נכתב בשנה ה 14 של הדריאנוס, דהיינו שנת 130 לסה"נ. קוי דיו אלכסוניים שהועברו על התעודה, מלמדים שהיא בוטלה אחרי שאיבדה את תוקפה, אולי בשל גירושין או מות אחד הצדדים (Cotton & Yardeni, 1997, 250-274). בתעודה זו נזכרה אריסטובוליה כמקום עריכת שטר הנישואין, והיא מתייחסת לזיף כאל שם מחוז ("אריסטובוליה שבזיף"). מתעודה זו עולה שאשה בשם שלומפיוס נישאה לעקביא בן מאיר, מן הכפר "יקים שבזיף".

הציונים הגיאוגרפיים בתעודות אלה: "אריסטובוליה שבזיף" ו"יקים שבזיף" מעידים כי הישובים יקים ואריסטובוליה, היו כפופים מבחינה מינהלית לזיף, אשר שימשה כבירת האיזור בתקופת כתיבתן של תעודות אלה, דהיינו בין המרד הגדול למרד בר כוכבא (עמית ואשל, תשנ"ו). לאור התגליות במערת סלע, ולאור שמועות שהתהלכו על תעודות שנתגלו על ידי תושבים מקומיים, שיערו החופרים שתעודות אלה נמצאו במערה זו. משמועות הדבר היא, שלקראת סוף מרד בר כוכבא, ברחו אנשים מסביבות זיף, הסתתרו במערת סלע, והביאו אליה את התעודות, יחד עם רכוש נוסף.

2. בתשנ"ג, נחשפו שלוש מערות קבורה כ 300 מ' מצפון מערב לתל זיף. אלה כללו שלדי אדם שתוארכו לתקופה הרומית הקדומה. רובו של המכלול הקרמי שנתגלה במערות, אופייני למערות הקבורה מימי בית שני. על פי הממצא, תוארך עיקר השימוש במערות למאות א' לפנה"ס-א' לסה"נ (ברוך, תשנ"ז-ב).

לדעת החופרים, יתכן שהקבורה במערה B נחצבה ושימשה כבר במאה הראשונה לסה"נ, או אף קודם לכך (קפיטייקין, תשנ"ז). המצאותם של תכשיטים וכלי זכוכית מן המאות הג' והד' לסה"נ, הוסברה בהיות שימוש משני במערה זו בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית.

3. בתשל"ב, דיווח ל' י' רחמני על מכסה גלוסקמא מתל זיף, אותו תיארך למאה הב' או תחילת המאה הג' לסה"נ. מכסה הגלוסקמא נושא כתובת דו לשונית, המזכירה את "קורוס בר דותוס רש [1] רים" (Rahmani, 1972). ידן טען שהמילה השניה הינה "עמרים", שמשמעותה "תושבים". לפיכך יש להבין שקורוס בר דותוס היה ראש התושבים בזיף, עובדה המלמדת על מעמדה הישובי

של זיף (Yadin, 1972). פירוש זה, מתאים למקבילה היוונית, על צידו השני של מכסה הגלוסקמא: πρωτοπολειτης ("האזרח הראשון"). לדעת עמית ואשל, יש לייחס את הכתובת למאה הב' לסה"נ, אולי אף לשנים שלפני מרד בר כוכבא (עמית ואשל, תשנ"ו, 468).

באונומסטיקון, נזכרה זיף פעמים.

- א. "Zeiφ (יהו' ט"ו, כד), במטה יהודה. הוא היום זיף כפר בדרומא בגבול בית גוברין אצל חברון מזרחה, רחוקה ממנה בח' מילין. שם הסתתר דוד" (מלמד, תשכ"ו, 45, מס' 42, וראה הערותיו שם).
- ב. (שמו"א, כ"ג, יד) "בהר במדבר זיף". אשר בה ישב דוד. סמוך לה נמצא כרמלה – הנקרא בכתוב "הכרמל", כך נקרא עד היום כפר של יהודים, משם נבל הכרמלי. וגם אחד מבני כלב נקרא זיף, בכתוב בדברי הימים (א, ב', מב) (מלמד, תשכ"ו, 45, מס' 465).
- אוסביוס לא ציין מאומה לגבי זהותם האתנית של תושבי זיף בתקופתו. כאמור, יש להניח שאם אוסביוס ציין רק את ענים ויתיר ככפרים נוצריים, הרי שלא ניתן לומר על זיף שהיתה נוצרית בתחילת המאה הדי' לסה"נ. מכאן, שבתחילת התקופה הביזנטית, היה בזיף ישוב יהודי. בעבודת הסקר של תל זיף, כפי שפורסמה לאחרונה על ידי י' ברוך, התברר כי על המדרון המערבי של תל זיף, נבנתה בשלב כלשהו כנסייה, שמידותיה 30 x 24 מ'. הממצא, שנתגלה עקב פעילות של שודדי עתיקות במקום, כולל אפסיס שקירותיו בנויים באבני גזית ומטוייחים בטיח לבן, שברי רעפים, אבני פסיפס צבעוניות, ומערה מעוטרת בטיח אדמדם ובצלב מלטה במשקוף הכניסה שלה. המערה זוהתה על ידי הסוקרים כקריפטא (ברוך, תשנ"ט).

ב. אריסטובוליה

אריסטובוליה זוהתה בחורבת איסטבול, כקילומטר מדרום מזרח לתל זיף. ככל הידוע, האיזכור הקדום ביותר של המקום הינו בתעודה היוונית שנדונה לעיל, ואשר פורסמה על ידי ח' כותן כחלק מ"אוסף נחל צאלים". התעודה נכתבה בשנת 130 לסה"נ, והינה שטר נישואין מבוטל (ראה לעיל, פירוט תוכן התעודה). כאמור, אריסטובוליה נזכרה כישוב הכפוף מנהלית לזיף. עד לפירסומה של תעודה זו, יוחס הישוב הקדום בחורבת איסטבול, למאה החמישית לסה"נ. זאת, בשל המסורת שנזכרה אצל קריליוס מסקיתופוליס, ב"חיי אוותימיוס". שם סופר כי אוותימיוס, בעת שהותו בחיפושים אחרי המערות בהם הסתתר דוד מפני שאול במדבר זיף, ריפא את בנו המשותק של ראש הכפר באריסטובוליאס. לכבודו הוקמה כנסייה במקום, והיו שניסו לזהות כנסייה זו עם אתרים שונים שנתגלו במדבר זיף (הירשפלד, תשמ"ה; עמית, תשנ"ז). הממצא הארכיאולוגי מחורבת איסטבול, מעיד על נוכחות נוצרית במקום, בתקופה הביזנטית. בסמוך לשרידי הישוב, נתגלתה כנסייה בזיליקלית, בעלת נרתקס ואפסיס פנימי. כנסייה זו, נבדקה כבר על ידי מאדר בתחילת המאה הכי' (Mader, 1918, 168-176). לאחרונה, פורסמו ממצאי הסקר האחרון שנערך במקום. אלה כוללים מערות רבות, בורות מים, מתקנים חקלאיים, שברי עמודים, כותרות, ופריטים אדריכליים שונים כגון משקוף אבן המעוטר ברוזטות או צלבים,

וכותרת גדולה שתועדה בתקופת המנדט, והיא מעוטרת בשתי וולטות וגילוף של אמפורה ביניהן (ברוך, תשנ"ט, 177).

לפנינו, אם כך, ישוב שהיה יהודי במאה השנייה לסה"נ. מן המאה החמישית לסה"נ ואילך, כבר היתה בו נוכחות נוצרית.

לאור הממצאים ועל פי תיאוריו של קריליוס מסקיתופוליס, שיער יי ברוך כי הישוב שבאריסטובוליה, היה יהודי אפילו עד סוף המאה הרביעית לסה"נ (שם).

ג. יוטה

יוטה נזכרה לראשונה בתיאור ערי נחלת יהודה, בס' יהושע (ט"ו, נה): "מעון כרמל וזיף ויוטה". פעם נוספת נזכרה יוטה כעיר כהנים (יהושע כ"א, טז).

לאחר מכן, נזכר המקום באונומסטיקון לאווסביוס, כ"כפר גדול מאוד של יהודים, ב"ח מיל מבית גוברין לדרום, בדרומא" (מלמד, תשכ"ו, 52, מס' 545).

יוטה זוהתה לאורך כל הדורות בכפר יטא, כיום עיירה גדולה מאוד, מדרום לחברון.

גרן ביקר במקום, אך לא תיאר בה שרידי מבנים עתיקים (גרן, תשמ"ג, 140).

במחקר אודות "הבסיליקות הנוצריות" בדרום יהודה, ציין מאדר כי גם ביטא היה מבנה ציבורי גדול, ששימש לדעתו ככנסייה. הוא הסתמך בין השאר על כתובת יוונית שנתגלתה במקום בסוף המאה הי"ט, ובה נזכר הפסוק מתהלים: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו"

(Mader, 1918, 185-207; Marta, 1895). מאוחר יותר נטען, על סמך עדותם של תושבי יטא

הערבים, כי מקור הכתובת בחורבת כרמל הסמוכה (Abel & Barrois, 1929, 583-584).

ני אביגד דיווח על מערות קבורה יהודיות ביוטה, שיש לדעתו ליחסן למאה השנייה לסה"נ (אביגד, תשכ"ז, 137-138).

לאחרונה, בעקבות פרסום תוצאות החפירה של מבנה ציבור גדול בכפר, סוכם המידע אודות יטא על ידי יי ברוך (ברוך, תש"ס, 165-182).

המבנה שנחפר על ידי ברוך השתמר רק בפנינתו הדרום מזרחית. גובה הקירות שנחשפו, מגיע ל 5.9

מ'! (ראוי להזכיר כי גובהו של הקיר המערבי שהשתמר בביהכ"נ העתיק באשתמוע, הינו 8

מטרים. נראה כי מדובר באותו סגנון של מבנה ציבור מאסיבי). הממצא החשוב ביותר לענייננו,

הינו אבן גזית שנמצאה בין אבני המפולת של הבניין ובמרכזה חרותה מנורת שבעה קנים

(שם, 171, 180-179). דומה, שמציאותו של עיטור זה בהקשר ארכיאולוגי ברור עם המבנה הנדון,

ולא בשימוש משני כפי שנתגלה במשקופי האבן הרבים בכפרים יטא וסמוע, מעיד כי המבנה

הנבדק שימש כבית כנסת בתקופה הביזנטית.

גם ברוך ציין במאמרו, כי צירוף עדותו של אווסביוס עם הממצא הנדון, רומז כי אכן שימש

המבנה כבית כנסת (שם, 181).

עם זאת, ראוי לציין כי בתוצאות סקריו של דינור ביטא, בשנות השמונים, צוינו, מלבד הכתובת

היוונית שנזכרה, גם פרטים אדריכליים רבים, שצלבם חקוקים עליהם. אלה הם כנראה אותם

עיטורים שצוינו על ידי אבל בשנות העשרים (דינור, תשמ"ז; Abel & Barrois, 1929, 583-584).

העובדה שמקור הכתובת היוונית הינו בכרמל, הסתמכה רק על עדויות בעל פה של מקומיים,

בתחילתה של המאה העשרים. עובדה זו, יחד עם דיווחי הסקר של דינור, מעלים את האפשרות

שהיתה גם נוכחות נוצרית ביוטה בתקופה הביזנטית. אם נכונה אפשרות זו, הרי שהתקיים במקום ישוב מעורב. לעת עתה אין די ראיות לכאן או לכאן. שוורץ ציין כי "אין בידינו עדויות שהכפרים היהודיים רימון ויוטה נעשו ישובים נוצריים, ולפיכך יתכן שגם בהם נותר ישוב יהודי" (שוורץ, תשמ"ו, 109).

ד. כפר עזיז

כפר עזיז נזכר במשנה (מסכת כלאיים, ו'ד), כאשר הגיע רבי יהושע בן חנניה, איש פקיעין, לתלמידו רבי ישמעאל בכפר עזיז. שניהם דנו בענייני כלאיים, ובמעמד זה, התיר רבי יהושע לזרוע תחת תאנה שעליה מודלה גפן. בהמשך המשנה, צוין כי רבי ישמעאל לקח את רבי יהושע גם ל"כפר המגניה" הסמוך, להראותו גפן מודלה על עץ שקמה. כפר עזיז זוהתה בח'רבת עזיז, הנמצאת כיום בפאתיה הדרומיים של העיירה יטא. את 'בית המגניה' זיהה ז' ספראי בח'רבת אל-מנטאר הסמוכה (ספראי, תשמ"ו). מן המשנה עולה כי בימי דור יבנה היה בכפר עזיז ישוב יהודי. מאידך, תוצאות הסקרים מלמדים על ישוב נוצרי שהתקיים במקום. גרן, בביקורו במקום, תיאר כי "בפאת מזרח עומדים עוד באתרם כמה נציבי עמודים; הם מונוליטיים ומכורסמים עד מאוד בשיני הזמן. לכותרותיהם המונחות על הארץ יש צורה מיוחדת במינה. במרכז, מגולף נבל בין שתי דיסקיות שבהן עצמן מותווה כמין צלב 'מקרין' " (גרן, תשמ"ג, 139).

מאדר תיאר בחורבת עזיז שרידי בית כנסת (Mader, 1918, 213-216).

וילקינסון תיאר כותרות שמקורם "אולי בבית כנסת", וכן "Fragments from a church" (Wilkinson, 1977, 178).

בסיוור שערכתי עם מדריכי ביי"ס שדה סוסיא, לפני כשנתיים, בחורבת עזיז, עדיין היה ניתן להבחין בשרידי המבנה הגדול, הבנוי בציר מזרח ומערב, בכותרות, ובשרידי עמודים ופדסטלים, המעידים על קיומו של מבנה בסיליקלי במקום. במסגרת השתלמות מדריכי ביי"ס סוסיא ומדרשת חברון עם פרופ' י' שוורץ, נתגלה אף אגן טבילה (בפטיטריום) שהיה במקום (שוורץ, תשמ"ו, 104, הערה 81).

לאור כל זאת, ברור כי בכפר עזיז, שהיה ישוב יהודי לפחות בתחילת המאה ה' לסה"נ, נבנתה כנסיה בתקופה הביזנטית. בהעדר חפירות במקום, זמן בנייתה של הכנסיה אינו ידוע.

ה. כרמל

כרמל נזכרה אצל אווסביוס שלוש פעמים.

א. באות Z, בספר מלכים (שמו"א), ציין אווסביוס אגב תיאור זיף כי "סמוך לה (לזיף), נמצא כרמלה – הנקרא בכתוב "הכרמל", כך נקרא עד היום כפר של יהודים, משם נבל הכרמלי" (מלמד, תשכ"ו, 45, מס' 465).

ב. באות K, בספר מלכים (שמו"א), בערך כרמל, ציין אווסביוס כי "עד היום יש כפר נקרא בשם כרמלא, הנקרא בכתוב כרמל, מהמיל העשירי מחברון למזרח, שם יושב משמר צבא" (הני"ל, 57, מס' 611).

ג. באות X, בספר יהושע, בערך כרמל, ציין אוסביוס כי "משם היה נבל. כפר גדול מאוד, נקרא כרמל בדרומא, אצל חברון דרומה. שם יושב משמר חיילים. נזכרת גם למעלה" (הנ"ל, 85, מסי' 953).

ההשוואה בין שלושת האיזכורים של כרמל באונומסטיקון, נדונה בעבר בהרחבה (נגב, תשמ"ה; הנ"ל, תשנ"א; שורץ, תשנ"א). לא כאן המקום לדון ב"תיאורית אברהם נגב" לגבי זהותה של סוסיא, על רקע העדויות ההיסטוריות אודות כרמל. עם זאת, ראוי לציין כי נגב הסתמך, בין השאר, על הנסיון לראות באיזכורים השונים של כרמל באונומסטיקון, תהליך כרונולוגי. ראשיתו של תהליך זה באיזכור הראשון, בו נזכר הישוב היהודי בכרמל, ואחריתו באיזכורים הנותרים המספרים על משמר חיילים רומיים במקום, אשר היוו עילה לנטישת יהודי כרמל את ישובם (נגב, שם). במבוא לעבודה זו, דנתי במאמרו של ספראי, הרואה באונומסטיקון פרי עריכה מאוחרת של אוסביוס, על סמך מקורות קדומים יותר שעמדו לרשותו. לפיכך, קשה לראות באיזכורים השונים סדר היסטורי-כרונולוגי. מכל מקום, יש בידינו ידיעות נוספות, מוצקות יותר, אודות כרמל, חלקן הסטוריות, וחלקן ארכיאולוגיות:

1. איזכורו של אוסביוס מתחילת המאה הדי' לסה"נ, לגבי ישוב יהודי בכרמל.
2. איזכור ב"נוטיטיה דיגניטוס" ("רשימת התארים הנכבדים" מן המאה הדי' לסה"נ) של יחידת פרשים איליריים נושאי מגן, החונה בכרמל (נגב, תשנ"א, 91).
3. איזכור כרמל בפפירוס מפפירוס ניצנה (מאה הדי' לסה"נ), כנקודה בקו מצודות הלימס, וכמקום שחייליו מקבלים סכום כסף כתמיכה של השלטונות בחיילים-איכרים היושבים בספר (שם, והערה 6).
4. ממצא ארכיאולוגי:

א. בסקר שנערך בשנת תשכ"ח, דווח על שלוש כנסיות, ובהם חרסים מן התקופה הביזנטית: בח' אל כרמיל, בח' ברכת אל כרמיל, וברוג' ברכת (כוכבי, תשל"ב, 76, אתרים 222, 223, 226).

ב. בתשנ"א, נחפרה מערת קבורה, ובה נתגלו שני מכסי גלוסקמא מן הטיפוס המכונה "גלוסקמאות הדרומא", נרות חרס מן המאה הא' לסה"נ, ומן התקופה הרומית המאוחרת. חופר המערה קבע כי המערה שימשה מן המאה הא' לסה"נ ועד למאה הג' לסה"נ (ברוך, תשנ"ז-א). לאור המידע ההיסטורי והממצאים ממערת הקבורה בכרמל, ברור כי בתחילת המאה הדי' לסה"נ, היתה אוכלוסיה יהודית בכרמל. את מכסי הגלוסקמאות דמויות הסרקופג, יש לייחס לקהילה זו (גוברין, תשנ"ז).

כך ברור, כי בתחילת המאה הדי' לסה"נ, היה בכרמל משמר חיילים, ובמאה הדי' לסה"נ, גם אוכלוסיה נוצרית וכנסיות. ניתן להעלות שתי השערות לגבי הרכבה האתני של כרמל בתקופה הביזנטית. האחת היא שבכרמל התקיים ישוב מעורב. השנייה היא שכרמל הפכה לישוב נוצרי בתקופה הביזנטית, אם מפאת

הגירתם של יהודים מן המקום בשל נוכחות המשמר הצבאי שחייליו פאגניים, כהצעתו של נגב, או מפאת תהליך התנצרות של יהודים שהתגוררו בכרמל.

מכל מקום, לא ניתן להתעלם מן העובדה שמלבד מערת הקבורה שנזכרה, לא נתגלו ממצאים יהודיים מובהקים בכרמל, שלא להזכיר אף מבנה ציבורי שניתן לזהותו כבית כנסת. דווקא על רקע הגילויים בסוסיא, אשתמוע, ענים, מעון, ויטא, הסמוכים, בולט העדרו של ממצא זה. יתירה מזו, אם אכן נכונות הידיעות כי הכתובת היוונית ופריטים ארכיטקטוניים נוצריים שנמצאו ביטא, מקורם בח' אל-כרמיל (ראה לעיל), הרי שהרושם אודות אופיה הנוצרי של כרמל, מתחזק.

ראוי לציין כאן הערה טכנית: הכפר אל-כרמיל הינו כפר קטן, שבתיו פזורים בדלילות על רכס גגול הסוגר על הבקעה הקטנה שבמרכזה בריכת כרמל. זה אינו כפר צפוף, שבתיו מכסים את השרידים עליהם הם בנויים. לפיכך, העדרו של מבנה ציבור יהודי הינו בהחלט תמוה, וכפי הנראה, אינו תלוי בחסרונה של "העין הארכיאולוגית".

ו. חורבת ענב אל-כביר

בחורבה זו, הנמצאת בתחום בציר המערבי של דרום הר חברון, מדרום לעיירה ד'האריה, נתגלתה כנסייה, שנסקרה על ידי גרן במאה הי"ט, ושוב על ידי כוכבי בתשכ"ח (ברוך, תשנ"ט, 177). לענינו, חשובה קביעתו של ז' ספראי כי הכנסייה נבנתה מחוץ לתחומי הישוב היהודי, ששכן על הגבעה המרכזית (הנ"ל, שם).

ז. חורבת ענים

ענים העליונה נזכרה אצל אוסביוס כישוב נוצרי: "Aveim" (יהושע ט"ו, נ), כפר אחר עניא (Αveia), סמוך לראשון.² היום הוא כולו נוצרים. הוא למזרח הראשון" (מלמד, תשכ"ו, 11, מס' 86). בגבעה הנמצאת מעט מזרחה לאתר שנתגלה בחורבת ענים העליונה, נסקרה כנסייה גדולה, אשר לדברי י' ברוך הינה "מהגדולות והשמורות בדרום הר חברון" (ברוך, תשנ"ט, 179). מידות אולם הכנסייה: 18 x 12 מ'. במקום נמצאו עמודים, כותרות, אפסיס פונה מזרחה, קריפטא, ועוד. בניגוד לאתרים שנדונו לעיל, ברור כי בענים התקיים ישוב נוצרי כבר בתחילת המאה הדי' לסה"נ, ועל כן יש לדון באתר זה ובאתר שנתגלה בחורבת יתיר, באופן שונה (להלן).

ח. חורבת קריות

האתר בחורבת קריות נחפר בשנים 1991-1992. במקום נחשפה כנסייה מן התקופה הביזנטית (Derfler & Guvvin, 1993). ראוי לציין כי האתר בתל קריות הינו גדול, והוא משתרע על יותר מ 200 דונם, במתאר אליפטי שצירו מזרח- מערב. מעניין כי הכנסייה שנחשפה, נבנתה בשוליו המערביים של האתר, סמוך לשפת הכביש המודרני העולה מבקעת ערד לישובי הר חברון. חופרי האתר ציינו כי הסקרים העלו שבאתר התקיים ישוב גם בתקופת הברונזה התיכונה ב', ובתקופת הבית השני.

² הכוונה היא לענים התחתונה, שנזכרה אצל אוסביוס תחת ערך "ענב". שם הוא ציין בנוסף לתיאור ענב, כי "יש בדרומא כפר אחר גדול מאוד של יהודים, נקרא "עניה", ט' מילין מחברון דרומה" (מלמד, תשכ"ו, 11, מס' 84).

לא ניתן בשלב זה להצביע על הרכבו האתני של הישוב הקדום בקריות. עם זאת, חשובה העובדה כי הכנסייה נבנתה בשולי האתר.

ט. אבו חוף

חורבת אבו חוף, נמצאת בשוליים הדרום מערביים של האיזור הנדון, בגבול השפלה הנמוכה, כיום בשוליים המערביים של יער להב. עם זאת, הדמיון שבין הכנסיות שנמצאו בה, לכנסיות שנחשפו בחורבת יתיר, מאפשר לדון בה עם מכלול הכנסיות הביזנטיות באיזור הגבוה של דרום הר חברון. בתחילת שנות השמונים, חפרו ד' אלון ור' כהן בחורבת אבו חוף. חפירתם טרם נתפרסמה. אשל, מגנס ושנהב, דנו לאחרונה בכנסיות שנתגלו במקום, תוך השוואה לממצאים מחורבת יתיר, כפי שיובאו להלן בהרחבה (אשל, מגנס, ושנהב, תשס"א).

בשלב זה, לא ניתן לעמוד על אופיו של הישוב בחורבת אבו חוף טרם בנייתן של הכנסיות הנדונות, ואין בידינו האפשרות לדעת אם היה כלל שלב כזה. אך על סמך מערכות מסתור וממצאים שונים באיזור זה, כגון מערות קבורה, כתובות, ועוד, ניתן רק לשער, כי איזור זה היה מיושב ביהודים במאות השלישית והרביעית (ראה למשל: אילן תשמ"ה). די אם נזכיר את רימון ותלה, הנזכרים בין שבעת הישובים היהודיים בדרומא.

חופרי יתיר עמדו על כך, כי דגמים מסוימים ברצפות הפסיפס של הכנסיות, מזכירים את הדגמים המופיעים ברצפת הפסיפס המאוחרת ביתיר. הם ציינו כי: "הדמיון בין הכנסיות בחורבת אבו חוף לכנסיות בתל יתיר, נובע מהקירבה הגיאוגרפית ומאופיים הטופוגרפי הדומה של שני הישובים הנדונים" (שם, 233).

מלבד האתרים שנדונו לעיל, ניתן לציין רשימה ארוכה של אתרים שאוכלוסייתן היתה נוצרית בשלב כלשהו בתקופה הביזנטית.

מפת התפרוסת הישובית המבוססת על סקריהם של כוכבי ועופר, וכן על רשימתו של שוורץ (תשמ"ו, 107-109), מלמדת על צפיפות גבוהה של ישובים נוצריים. על כך מעידים שרידים רבים של כנסיות, צלבים חקוקים באבן, ועוד.

בקו שבין חורבת אבו- חוף וחורבת איסטבול, עברה רצועה ישובית נוצרית ברורה בציר מערב-מזרח. ברצועה זו ניתן למנות את: ענאב אל-כביר, ח' כרזה, ח' אום אל עמד, ח' בית עמרא, ח' מגידל בע, כפר עזיז, ח' חוריסה, וכרמל. רצועה זו תחמה את גוש הישובים היהודי (מעון, סוסיה, יוטה ואשתמוע) מצפון.

על פי שוורץ, יש להוסיף לרשימת הישובים הנוצריים גם את: דורא, א-דיר, עין א-טקה, דומה, ח' טווס, דיר אל עסל, ח' ביסם, גוף, כפר ברוך, ח' א-דרת, ח' זנוטא, ח' בית עוא, ח' אל מרק, ח' כורבה, וח' רפת (שוורץ, תשמ"ו, 107-109).

ברשימה זו יש למנות גם את קבוצת המנזרים הידועה ממדבר זיף, בשוליו המזרחיים של האיזור הנדון: ח' אום חלסה, ח' קונייטרה, ח' אום רוכבה, והאתר בעין אל-סחינייה (שר-אבי תשנ"ט, וכן מפה שם).

יצוין כי ברוב האתרים שנזכרו ברשימה, המידע מבוסס בעיקר על הסקרים הארכיאולוגיים. לכן זמן קיומם אינו ברור, וכל שכן הרכבם האתני בתקופה הביזנטית.

ממצאי החפירות בחורבת יתיר

יתיר נזכרה מספר פעמים בתנ"ך. ברשימת ערי נחלת יהודה (יהושע, ט"ו, מח), כעיר כהנים (שם, כ"א, יד), וכמקום אליו שלח דוד מתנות משלל מלחמתו בעמלק (שמו"א, ל', כז). באונומסטיקון נזכרה יתיר שלוש פעמים.

א. בערך "עתר" (יהושע יט, ז): "בנחלת שמעון, והיום הוא יתירא (Ιεθαιρα), כפר גדול מאוד בדרומא הפנימית סמוכה למלחתא" (מלמד, תשכ"ו, 42, מס' 433). כאן, טעה אווסביוס ביחסו את עתר המקראית, בנזכרת בנחלת שמעון, ליתיר-יתירא, בנחלת יהודה (Eshel, Magness & Shenhav, 1999, n. 4).

ב. "Ιεθερ" (יהושע ט"ו, מח): במטה יהודה, עיר כהונה, והוא היום יתירא (Ιεθαιρα) כפר גדול מאוד, כולו נוצרים, בכ' מילין מבית גוברין בדרומא הפנימית סמוך למלחתא". נזכר גם למעלה. (מלמד, תשכ"ו, 52, מס' 543)

ג. "שמו"א, ל', כז): "שמה שלח דוד מהשלל, יש היום כפר יתירא (Ιεθαιρα) בדרומא, נזכר גם למעלה". יתיר נזכרה גם במפת מידבא, מן המאה ה' לסה"נ.

יתיר השתמרה תחת השם הערבי שיח' אל עתירי, בגבעה בולטת בקצהו הצפוני של יער יתיר. בית קברות רצנטי, ובראשו קבר שיח', מכסה כיום את ראש הכיפה ואגפה המערבי.

האתר ביתיר נחפר בין השנים תשנ"ה-תשנ"ט, על ידי אוניברסיטת בר אילן והקרן הקיימת לישראל. דו"ח ראשוני פורסם במספר במות מדעיות (אשל, מגנס, ושנהב, תש"ס; הנ"ל, תשס"א; Eshel, Magness & Shenhav, 1999; idem., 2000; idem., 2001). להלן תמצית תוצאות החפירה, כפי שפורסמו על ידי אשל, מגנס, ושנהב.

א. שטח B.

שטח B נמצא על מדרונותיו הדרום מזרחיים של התל. עוד לפני החפירה, ניתן היה להבחין במבנה קמרוני גדול שהשתמר כמעט למלוא גובהו. בסמוך לו, ממזרח, ניתן היה להבחין בעמודים שחלקם מוטלים על הקרקע, וחלקם יוצרים מעין מתאר רבוע הנסמך אל המבנה. על פני השטח, היו פזורות אבני ריצוף ופריטים ארכיטקטוניים רבים.

בעבר, טען צ' אילן, כי זהו מקומו של בית הכנסת שהתקיים ביתיר בתקופה הביזנטית (אילן, תשנ"א, 301-300).

בחפירה התברר כי מקור העמודים והפריטים הארכיטקטוניים הרבים שנתגלו בשטח B, הוא ככל הנראה בכנסיה שנחשפה בשטח D (להלן).

על פי המח'רב שנחשף בקיר הדרומי של המבנה המרכזי, התברר כי זהו מסגד, והוא תוארך לתקופה הממלוכית. בור בדיקה שנפתח בפיתו הצפון מערבית, הראתה שהוא נבנה ישירות על גבי קירות מתקופת הברזל ב'. עיקרה של הקרמיקה שנמצאה במבנה הנדון, ובמילויי העפר שסביבו,

הינה מתקופת הברזל, מתקופת בית שני, ומימי הביניים. כמעט ולא נמצאה קרמיקה מן התקופה הביזנטית בשטח זה.

החפירה הוכיחה למעשה, כי לא התקיים בית כנסת ביתר, וכי עדותו של אוסביוס אודות ביתר הנוצרית, הינה מהימנה. בניגוד לתמונה הישובית המתבררת מן האתרים השונים בדרום הר חברון, כאן, קשה להצביע על ישוב מעורב, או ישוב יהודי שקדם לנוכחותה של הקהילה הנוצרית ביתר.³

ב. שטח C.

עוד לפני החפירה ניתן היה להבחין בשרידי האפסיס של הכנסייה ובעמודים המוטלים בסביבתו. במהלך החפירה, נחשפו כל חלקי הכנסייה: האטריום, הנרתקס, האולם, והאפסיס. התברר כי גודלה של הכנסייה היה 13x24 מ'. האולם המרכזי נחלק על ידי שני טורי עמודים. בראשם היו כותרות נבטיות, כנראה בשימוש משני, או כותרות קוניות, שעליהן חקוקים צלבי מלטה. ברצפת הפסיפס אובחנו שני שלבים. הקדום שבהם עשיר יותר ומגוון, בעוד המאוחר פשוט יותר, ובו פחות גוונים.

משלב הפסיפס הקדום שרדו דגמי גפן, ציפורים, תשליבים של הגל הרץ ושל מיאנדרים, וכן דגם של פרח השושן בכניסה המערבית לאולם. השלב המאוחר של הפסיפס, חשוב ביותר לענייננו, שכן הוא כולל כתובות, וסמלים מאגיים רבים. הרצפה המאוחרת נחלקה ל 23 רצועות רוחב, ובהן דגמים גיאומטריים וסמלים מאגיים שונים. חופרי האתר ציינו כי "הכנסייה היחידה שנתגלתה עד כה בארץ ישראל שבה יש פסיפס עם סמלים מאגיים דומים", היא זו שנחקרה על ידי יוחנן אהרוני בשנת 1952, ליד קיבוץ בית השיטה (אשל, מגנס, ושנהב, תשס"א, 229). רצפה זו חולקה לשבעים ריבועים שבתוכם סמלים מאגיים.⁴ הנקודה החשובה היא כי סמלים אלו, אינם מצויים בכנסיות הידועות לנו מרחבי ארץ ישראל, והם כנראה מהווים ביטוי ארכיאולוגי לקהילה נוצרית חריגה. ג' בסונן דנה בסמלים אלו לגופן ופירשה את משמעותם בנצרות הקדומה (Besonen, 2001). עם זאת, מאמרה לא עוסק בזיהויה של הכת הנוצרית שהתגוררה ביתר, ואולי גם בענים העליונה.

ברצפת הפסיפס נחשפו שתי כתובות. האחת נמצאה באולם המרכזי, וזו לשונה:

הושלמה העבודה ההודש מרם באינדקציה ה 6
בשנת 526 למניין העיר לרווחתו ולישועתו
של הקדוש ביותר תומס ראש המנזר
(כל העבודה) נעשתה כמו ידי שלי
אני זכריה בן ישי הקבלן עבד האל
(עפ"י אשל, מגנס, ושנהב, תשס"א, 229).

הכתובות השניה נמצאה באטריום, סמוך לכניסה לנרתקס, וזו לשונה:

בזמנו של מכבד האל יוחנן בן זכריה הדיאקון

³ חופרי האתר הציעו, על סמך הנסיבות ההסטוריות של האיזור, שמאז גיור האדומים על ידי הורקנוס בשנת 112-111 לפסה"י, ועד סופו של מרד בר כוכבא, היה ביתר ישוב יהודי (אשל, מגנס, ושנהב, תשס"א, 224).

⁴ רצפת הפסיפס של ביתר נחקרה בפירוט על ידי ג'ואן בסונן מאוניברסיטת טאפטס, במגרת עבודת מסטר, והיא עתידה להתפרסם בקרוב. (תקציר ראשוני של עבודה זו, ראה: Besonen, 2001)

וראש המנזר, נעשתה כל העבודה של הפסופם
 והקישוטים של מקום קדוש זה
 בחודש מאי, באינדיקציה ה 9,
 בשנת 483 למנין העיר
 (שם, 230).

מספר עובדות מעניינות ראויות להדגשה בכתובות אלו :

1. משתי הכתובות עולה כי הכנסיה היתה חלק ממנזר, שיוחנן בן זכריה, ובשלב מאוחר יותר, תומס, היו ראשו.
2. לדעת חופרי האתר, התאריך המופיע בכתובות, הינו למנין העיר חלוצה, כלומר, לפי מנינה של פרובינקיה ערביה (שנת 106 לסה"ג). הכתובת שנמצאה באטריום, שייכת כנראה לשלב הקדום של הכנסיה, כלומר לשנת 588 / 589 לסה"ג, ואילו הכתובת שנמצאה באולם, שייכת לשלב המאוחר, כלומר לשנת 631 / 632 לסה"ג.
- העובדה שתושבי יתיר מנו על פי מניינה של חלוצה, ולא של אלאותרופוליס- בית גוברין, חשובה במיוחד. זאת, דווקא על רקע העובדה שאיזור זה של דרום הר חברון התייחס מבחינה מינהלית לתחום בית גוברין, בתקופה הביזנטית (אבי יונה, תש"ט, 100).
3. השמות זכריה וישי הנזכרים בכתובות, הינם שמות יהודיים מובהקים. כך גם השם ירמיהו, הנזכר בכתובת משטח D (להלן).
4. מיקומו של המנזר בשוליים המערביים של יתיר, מזכירים את מיקומה של הכנסיה בתל קריות, בתל זיף, בענאב אל-כביר, ובענים העליונה (בזו האחרונה הכנסיה נמצאת ממזרח, אך נשמר בה העיקרון של כנסיה הנמצאת מחוץ לתחומי הישוב).

ג. שטח D

החפירה בשטח זה החלה לאחר שזוהתה כותרת אומנה גדולה, מבצבצת באחת הטראסות הצפוניות של הגבעה, ולאור ההשערה כי מקור העמודים והפריטים הארכיטקטוניים הפזורים על המדרון הצפון מזרחי, מקורם במבנה ציבור שהיה בראשו.

הכנסיה נבנתה סמוך לראש המדרון הצפון מזרחי, והיא פנתה לדרום מזרח בסטיה של כ 40 מעלות. החלק המזרחי של המבנה לא שרד, והוא נסחף במרוצת השנים אל המדרון. נחשפה רצפת פסיפס מקוטעת ביותר, לאחר שתושבי המקום בתקופה המוסלמית פגעו בה קשות. מרצפה זו שרדו מספר דגמים גיאומטריים, ודמות של עיט. כתובת ביוונית, בת ארבע שורות, הזכירה את "הבישוף הקדוש ביותר תאודורוס וסביניו הפרסבוטורוס", שבימיהם כנראה הונחה הרצפה.

בשורה האחרונה נזכרו "יוחנן וירמיהו האינדיקציה ה 14...". החופרים ציינו כי לא ניתן לזהות את האנשים הנזכרים בכתובת, וממילא, לא ניתן לתארכה.

דיון

בדיון אודות התבססותה של הנצרות בדרום הר חברון, כלל יובל ברוך את יתיר ואת ענים העליונה, עם יתר האתרים הנוצריים הידועים באיזור. אך דומה שלא ניתן לדון בכל אלה בנשימה

אחת. העובדה שבענים וביתיר יש נוצרים כבר במאה הדי' לסה"נ, כעדותו של אווסביוס, מובילה להשערה כי מדובר בזרם נוצרי שונה, שהתפתח והתבסס בדרום הר חברון על רקע שונה. נקודה זו, מחייבת הסבר שכן מדובר בשלב קדום מידי, מכדי ששני ישובים אלה ישתייכו לזרם ההתפשטות הנוצרית, שקיבלה את תנופתה עם הפיכת הנצרות לדת רישמית. במחקרו על הישוב היהודי בדרום יהודה, הביא כבר שוורץ את דעת הטוענים ש"נוצרים אלה היו יהודים- נוצרים שהתיישבו בדרום מפני שהם ביקשו לגור תמיד סמוך לאוכלוסיה יהודית, שהרי זו עיניה אותם פחות מאוכלוסיה נוצרית אחרת" (שוורץ, תשמ"ו, 107). בסיכומו של דבר, הושארה סוגיה זו פתוחה על ידי שוורץ, "וכמותה, טיב התושבים הנוצריים של עניה ויתיר" (שם). דומה שממצאי חורבת יתיר אכן מוכיחים את טיבם השונה והמיוחד של תושביה, וכי צדק שוורץ בהערכתו כי אין מדובר בחלק מתופעת ההתפשטות הנוצרית הגדולה בארץ ישראל.

"יהודים-נוצרים" בדרום הר חברון.

בשנות השלושים, פירסם א' מרמורשטיין את מחקרו אודות יחסי יהודים ונוצרים בארץ ישראל, באמצע המאה הג' לסה"נ (Marmorstein, 1935).

בניתוח מקיף של המקורות התנאיים והאמוראיים ביחס ל"מינים" ולמומרים, הוא הראה כיצד התקיימה במאה הג' לסה"נ אבחנה בין "פושעי אומות האולם" ל"פושעי ישראל". אלה האחרונים זוהו כיהודים נוצרים, אשר לדעת רבי שמעון בן לקיש, בן המאה הג' לסה"נ, יש להתייחס אליהם במידה מסוימת של סלחנות, בשל זיקתם ליהדות. לדברי רבי שמעון בן לקיש, "אין אור של גהינם שולטת בפושעי ישראל. קל וחומר ממזבח הזהב: מה מזבח הזהב שאין עליו אלא כעובי דינר זהב, כמה שנים אין האור שולטת בו, פושעי ישראל שמלאים מצוות כרימון, דכתיב כפלח הרימון רקתך: אל תקרי רקתך אלא ריקנין שבך, על אחת כמה וכמה" (בבלי, חגיגה, כ"ז, ע"א-ע"ב). מאידך, חכמים רבים אחרים התנגדו להם והוקיעו אותם, בין השאר על יחסם השונה לתורה ולקיום מצוות.

היהודים-נוצרים, נדחו גם על ידי הכנסיה ונחשבו לכופרים ולמינים, ה"מייהדים" את הנצרות. מרמורשטיין ציין כי קבוצות אלה לא ויתרו על אורח חייהם למרות הוקעתם על ידי הנצרות ה"נוכרית", תוך קיום אמונתם באדיקות.

קהילות של יהודים נוצרים חיו בקרב האוכלוסיה היהודית, כגון בסביבות טבריה, ציפורי, קיסריה ולוד. בשלב מאוחר יותר, חזרו כנראה לחיק היהדות, או שנטמעו לחלוטין בעולמה של הכנסיה. לא ברור כיצד נעלמו קבוצות אלה בסופו של דבר, אך מרמורשטיין שיער כי לאחר שנעלמו מארץ ישראל, נשארו כנראה קבוצות שוליים בעבר הירדן המזרחי, ובסוריה (ibid.259- 260).

לאור דיוננו בממצאים בדרום הר חברון, ולאור השערתו זו של מרמורשטיין, ניתן להניח שכיתות אלה, שנחקו ממרכזי הישוב של ארץ ישראל, העתיקו מקומם אל השוליים, ובמקרה שלנו, לדרום הר חברון. סביבה גיאוגרפית זו, מתאימה לקיומו של אורח חיים בדלני, שנדחה על ידי החברה היהודית והנוצרית כאחד.

במחקרו אודות ההיסטוריה והארכיאולוגיה של הכיתות היהודיות נוצריות, דן בגאטי גם בקיומן של כיתות אלה בדרום יהודה.

הוא טען שבענים העליונה, נולד הקדוש הנוצרי פטרוס אבשלום, אשר הוצא להורג בקיסריה, ולפחות על פי שמו, היה יהודי נוצרי (Bagatti, 1971, 16). סברתו של בגאטי, מזכירה את איזכורם של שמות יהודיים בכתובות שנתגלו בכנסיותיה של יתיר: זכריה, ישי, וירמיהו.

ממצאי החפירות ביתיר, אם אכן מייצגים את שרידיהם של קהילות אלה, משלימים את החסר לגבי קיומו של זרם זה במאה השישית והשביעית לסה"נ, דהיינו ערב הכיבוש המוסלמי. אשל, מגנס, ושנהב ציינו כי על סמך המקורות ההיסטוריים, צפוי היה לגלות ביתיר את שרידי הישוב מתקופת הברזל ומן המאה הד' לסה"נ. בפועל, לא נמצאו שרידיהן של תקופות אלה ביתיר (Eshel, Magness, & Shenhav, 2001, 33).

יתכן ובהשערה שהבאנו לעיל, טמון הפתרון לבעיה זו. כלומר, רק אחרי פרק זמן של שהייה במחיצה אחת עם מרכזי הישוב היהודי, במאה השלישית, ואולי אף במאות הד' והה' לסה"נ, נדחקו הקהילות היהודיות-נוצריות אל השוליים. לכן, שרידי הישוב הנוצרי ביתיר מתחילים "להופיע" בערך במאה הו' לסה"נ, כעדות הכתובת הקדומה ברצפת הפסיפס של כנסית המנזר ביתיר.

הכתובת המאוחרת ברצפת הפסיפס של הכנסיה המערבית ביתיר, מוכיחה כי קהילה נוצרית חריגה זו המשיכה להתקיים במקום עד התקופה המוסלמית.

באשר למנין הכתובת על פי מנינה של חלוצה, יתכן והבדלנות היהודית נוצרית, היתה בעלת אוריינטציה דרומית, עם הפנים אל מחוץ למרכזי הישוב העוינים בתחום בית גוברין, בו נפוצו קהילות נוצריות רבות, כנראה החל מן המאה השישית ואילך.

מהותן של הכותרות הנבטיות בכנסיה המערבית ביתיר לא נתבררה כל צורכה, אך יתכן כי גם במקרה זה, קיים ביטוי לאוריינטציה דרומית זו.

הימצאותן של כותרות נבטיות ביתיר, גם אם השתייכו למבנה קדום יותר, והינם בשימוש משני, כדעת החופרים, עולות בקנה אחד עם מנינה של העיר חלוצה בכתובות.

לעומת כל זאת, נראה כי בישובים הצפוניים שהזכרנו לעיל: זיף, אריסטובוליה, יוטה, כפר עזיז, כרמל, אשתמוע, וסביבתם, חלה דינמיקה דתית-אתנית אחרת.

שם, נוגע הדיון בחזירה הנוצרית-נוכרית שהגיעה מכיוון הארץ הנושבת, אם כ"שלוחה" דמוגרפית של העיר חברון (עם כל מסורותיה הנוצריות), אם כמשיכה למוקד הדתי שהתפתח סביב מדבר זיף עקב המסורות על הניסים שחולל אוותימוס בביקוריו באיזור זה.

דומני שההפרדה בין שני סוגי האוכלוסיות הנוצריות, לפחות במאות הד' והה', הינה גיאוגרפית, והיא התבססה בין השאר על גוש הישוב היהודי, שכלל את סוסיא, מעון, אשתמוע, יוטה, וסביבתם.

גוש יהודי זה, יצר מחיצה ישובית-גיאוגרפית בין איזור זיף, לאיזור השוליים הדרומיים, דהיינו קו קריות-אבו חוף, ובכך, תרם לבידודם של הקהילות הדרומיות שנדונו לעיל.

היו שראו בתהליך הדמוגרפי המתבטא בממצאי הסקרים הארכיאולוגיים, ביטוי להתנצרותם של יהודים בדרום הר חברון, עקב ההשפעה של הישוב הנוצרי עליהם.

לכך רמזנו גם במבוא לעבודה זו, במסגרת הדיון אודות ה"מעשה הגדול" שנמצא בגניזה. לאור זאת, ראוי לבחון את תופעת הישובים המעורבים בדרום הר חברון.

ראינו כי בחלק מן המקרים, כגון ביוטה ובכרמל, יש לשער כי יהודים ונוצרים חיו זה לצד זה. קשה לדעת אם נוצרים אלו היו יהודים-נוצרים או נוצרים נכרים. שורץ שיער כי גם אלה היו יהודים-נוצרים, והוא הסתמך בין השאר על תיאורו של בגאטי כי קהילות יהודיות נוצריות נטו להתיישב בסמוך מאוד לישובים יהודיים, מכיון שאלה קיבלו את נוכחותם בסלחנות גדולה יותר. כך או כך, סביר להניח כי ישובים מעורבים אכן התקיימו בהר חברון. יתכן ובכך יש לתלות את השינוי האדריכלי שחל בבית הכנסת של ח' מעון. בתחילת שנות התשעים, דן ד' עמית בהלכות הפתחים וכיוון התפילה בבתי הכנסת בדרומא. הוא הראה כי המניע לבניית פתח בית הכנסת בקיר המזרחי, וכן העדר העמודים באולם המרכזי, נובעים משיקולים הלכתיים עליהם הקפידו יהודי דרום הר חברון (עמית, תשנ"ג). לעומת זאת, בשלב הבניה השני במעון, שזמנו המאה השישית לסה"נ, הועתק הפתח לקיר הדרומי, והועמדו שני טורי עמודים מדרום לצפון, תוך שהם יוצרים מבנה בזיליקלי. דומה ששינוי זה לא היה חל בסביבה יהודית כה שמרנית, אלמלא התקיים קשר תרבותי בין שני סוגי האוכלוסיות במרחב גיאוגרפי כה מוגדר. תוספת העמודים במבנה כה קטן כמו זה שנחשף במעון (מימדיו החיצוניים 15 X 10 מ'), מעיד על שיקולים תרבותיים, שכן העמודים לא היוו בו מרכיב פונקציונלי.

סיכום

ניתן לסכם ולומר, כי הממצאים הארכיאולוגיים מן השוליים הדרומיים של הר חברון, זורים אור רב על אופיו של הישוב בתקופה הביזנטית, ועל אופיה של האוכלוסיה שהתגוררה בו. הידיעות אודות הקהילות היהודיות נוצריות, עולות בקנה אחד עם הממצא, ומאידיך, הממצא משלים את ידיעותינו אודות קהילות אלה. אנו למדים כי אלה חיו ביתר ובענים, ואולי אף בקריות, בענב א-כביר ובאבו חוף. קצהו הדרומי של חבל ההר, ופינותיו הדרום מזרחיות והדרום מערביות, היוו "גומחה אקולוגית" מתאימה, לאלה שנדחקו אל שולי החברה על ידי יהודים ונוצרים כאחד. ביטויים ארכיאולוגיים לאופיים ולבדלנותם, ניתן לראות בשמות היהודיים שבכתובות של רצפות הפסיפס, בהתייחסותם של תושבי יתיר למנין הפוליס חלוצה, ובסמלים המאגיים החריגים המעטרים את רצפת הפסיפס. יתכן שאף הימצאותן של כותרות נבטיות באולם הכנסיה, קשור לתכונות אלה.

בירור זהותם של תושבי יתיר וענים, מאפשר להבחין בין קבוצות נוצריות אלה, המתועדות בכתובים כבר במאה הד' לסה"נ, לבין קהילות נוצריות שהופיעו הרבה יותר מאוחר, מצפון לגוש ההתיישבות היהודית שביטויה בבתי הכנסת שנחשפו בו. הופעתן של אלה האחרונות, הינה תוצאה של דיפוזיה ישובית שמקורה בצפון הר חברון. ביטויה של תופעה זו, הינו הקמתם של מנזרים וכנסיות בין מדבר זיף במזרח, לאיזור אדוריים במערב, שאינם קשורים כנראה לישובי ה"שוליים הדרומיים".

במסגרת זו, מתקשה העין הארכיאולוגית לנתח את אופים של הישובים ה"נראים" מעורבים. לא ניתן לדעתי להכריע בשלב זה, אם בזיף למשל, המירו יהודים את דתם, תוך שהישוב הופך נוצרי, או שמא מדובר באוכלוסיות חיצוניות שבחרו להתיישב בשולי הישובים היהודיים. האפשרות השניה, נתמכת אולי בעובדה שכנסיות מסוימות נתגלו בשולי הישוב, כפי שהיה בזיף ובאריסטובוליה.

מכל מקום, כפי שהראה מרמושטיין, הספרות התנאית "שוקת" ואינה מגיבה להשמצות הנוצריות, ואילו במקורות האמוראיים, המאוחרים יותר, אנו עדים למימרות העוסקות בפולמוס עם "פושעי ישראל" ו"פושעי אומות האולם". יתכן ויש בכך הד היסטורי למגמתם של חכמים למנוע את הפלת המחיצות שהתקיימו בין הישוב היהודי והישוב הנוצרי המתחזק.

רשימת המקורות

- אביגד נ', תשכ"ז ;
 "מערות קברים יהודיות בירושלים ובהרי יהודה", **ארץ ישראל**, ח, עמ' 119-142.
 אבי יונה מ', תש"ט ;
גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים.
 אילן צ', תשנ"ה ;
 "סקר בתי כנסת קדומים בשפלת יהודה", **נופים**, 20, עמ' 33-5.
 אילן צ', תשנ"א ;
בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, ירושלים.
 אשל ח', מגנס ג', ושנהב א', תש"ס ;
 "הכנסיה הביזנטית בשולי הישוב יתיר בדרום הר חברון", בתוך: "אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ התשיעי**, אריאל, עמ' 227-232.
 אשל ח', מגנס ג', ושנהב א', תשס"א ;

- "הכנסיות הביזנטיות מחורבת יתיר ודמיון לכנסיות מחורבת אבו חוף", בתוך: א' מאיר וא' ברוך (עורכים), **ישוב, ציוויליזציה ותרבות- דברי הכנס לזכרו של דוד אלון**, רמת גן, עמ' 223-233.
- ברוך י', תשנ"ז-א';
- "מערת קבורה מן התקופה הרומית בשולי אל-כרמיל", **עתיקות**, לב, עמ' 91-94.
- ברוך י', תשנ"ז-ב';
- "גיתות, מערות, וקברים ליד תל זיף", **עתיקות**, לב, עמ' 99-102.
- ברוך י', תשנ"ט;
- "תל זיף והתבססות הנצרות בדרום הר חברון", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השמיני**, קדומים-אריאל, עמ' 171-184.
- ברוך י', תש"ס;
- "מבנה ציבור בכפר יטא שבדרום הר חברון", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- הקובץ התשיעי**, אריאל, עמ' 165-182.
- כוכבי, תשל"ב;
- "הסקר בארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן- סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 19-89.
- גוברין י', תשנ"ז;
- "גלוסקמאות דמויות סרקופג מדרום הר חברון ("דרומא")", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השישי**, אריאל, עמ' 203-216.
- גוטמן ש', תשל"ג;
- "אתרים היסטוריים בהר חברון", **מבפנים**, לה, עמ' כוכבי מ', תשל"ב;
- "הסקר בארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן- סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 19-89.
- גרן ו', תשמ"ג;
- תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל** (תרגום: ח' בן עמרם), ג, ירושלים.
- דינור א', תשמ"ז;
- "יטא", **חדשות ארכיאולוגיות**, פט, עמ' 51.
- הירשפלד י', תשמ"ה;
- "חירי אל קונייטרה- מנזר ביזאנטי במדבר זיף", **ארץ ישראל**, יח, עמ' 243-255.
- ירדני ע', תש"ס;
- אוסף תעודות ארמיות, עבריות, ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב**, ירושלים.
- כוכבי, תשל"ב;
- "הסקר בארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן- סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 19-89.
- מלמד ע"צ, תשכ"ו;
- ספר האונומאסטיקון לאבסביוס**, ירושלים.

- נגב א', תשמ"ה; "כרמל בדרומא", **ארץ-ישראל**, יח, ירושלים, עמ' 331-334.
- נגב א', תשנ"א; "חורבת סוסיה והישוב היהודי בדרום הר חברון בתקופה הרומית המאוחרת", **קתדרה**, 60, עמ' 85-93.
- ספראי ז', תשמ"ו; "בית המגנין של כפר עזיז; כפר עזיז וחברת אלמנטאר", **טבע וארץ**, כח, עמ' 47-48.
- ספראי ז', תשנ"ד; "ה'אונומסטיקון' לאוסביוס והישוב בדרום הר חברון", **קתדרה**, 72, עמ' 23-33.
- עופר א', תשנ"ג; **הר יהודה בתקופת המקרא**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, תל אביב.
- עמית ד', תשנ"ג; "על מקור תכניותיהם של בתי הכנסת בדרום הר יהודה", **קתדרה**, 68, עמ' 6-35.
- עמית ד', תשנ"ז; "ח'ירבת אום חלסה- מנזר נוסף במדבר זיף", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השישי**, קדומים- אריאל, עמ' 271-290.
- עמית ד' ואשל ח', תשנ"ו; "מרד בר כוכבא בדרום הר חברון", **ארץ ישראל**, כו, עמ' 463-469.
- פרידמן מ"ע, תשמ"ב; "מעשה גדול: קטע חדש מן המעשים לבני ארץ ישראל", **תרביץ**, נא, עמ' 193-205.
- קליין ש', תרצ"ט; **ארץ יהודה**, תל אביב.
- קפיטייקין א', תשנ"ז; "הממצא ממערות A-X, שליד תל זיף", **עתיקות**, לב, עמ' 103-108.
- שוורץ י', תשמ"ו; **הישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר כוכבא ועד לכיבוש הערבי**, ירושלים.
- שוורץ י', תשנ"א; "הישוב היהודי בדרום הר חברון- הערות היסטוריות", **קתדרה**, 60, עמ' 94-98.
- שר-אבי ד', תשנ"ט; "עין אל-סחיניה ומנזרי מדבר זיף", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השמיני**, אריאל, עמ' 185-192.

Abel F.M. & Barrois A., 1929;

"Sculptures de Sud de la Judee", *RB*, pp. 583-589.

Bagatti B., 1971;

The Church from the Circumcision, Jerusalem.

Besonen J., 2001;

“The Yattir Mosaic, A Visual Journey to Christ”, *BAR*, 27, pp. 37-43.

Cotton H.M & Yardeni A., 1997;

Aramaic, Hebrew, and Greek Documentary Texts from Nahal Hever and Other Sites, DJD 27, Oxford.

Derfler S. & Guvrin Y., 1993;

“Tel Kerioth, 1992”, *IEJ*, 43, pp. 263-267.

Eshel H., Magness J. & Shenhav E., 1999;

“Interim Report on Khirbet Yattir in Judea: a Mosque and a Monastic Church”, *JRA*, 12, pp. 411-422.

Eshel H., Magness J. & Shenhav E., 2000;

“Khirbet Yattir, 1995-1999: Preliminary Report”, *IEJ*, 50, pp. 153-168.

Eshel H., Magness J. & Shenhav E., 2001;

“Suprises at Yattir, Unexpected Evidence of Early Christianity”, *BAR*, 27, pp.32-36.

Marmorstein A., 1935;

“Judaism and Christianity in the Middle of the Third Century”, *HUCA*, 10, pp. 223- 263.

Marta J., 1885;

“Inscription Greque Christienne D’Yaththa”, *RB*, 4, pp. 66-68.

Mader A., 1918;

Altchristliche Basiliken und Lokaltraditionen in Sudjudaa, Pederborn.

Rahmani L. Y., 1972;

“A Bilingual Ossuary Inscription from Khirbet Zif”, *IEJ*, 22, pp. 234-235.

Wilkinson J., 1977;

Jerusalem Pilgrims Before the Crusades, Warminster.

Yadin Y., 1972;

“A Note on the Bilingual Ossuary-Inscription from Khirbet Zif”, *IEJ*, 22, pp. 235-236.